

פרשת בלק משכנות ואוהלים, והם טובים, כל כך טובים

דליה מרקס

שלוש פעמים קורא בלק לנביא בלעם לקלל את ישראל אבל שוב ושוב הוא מברך במקום לקלל, נקרא לקוב והנה בירך. אולם בעוד שבפעמיים הראשונות, אומר בלעם את מה ששם האל בפיו, בפעם השלישית הוא מביט בישראל השוכן לשבטיו "וְתִהְיֶי עֲלֵיו רוּחַ אֱלֹהִים" (במדבר כד, ב) ונאום נמלץ ורווי ברכות נובע מפיו.

מיד לאחר הפתיחה החגיגית אומר בלעם: "מה טבו אהליך יַעֲקֹב מִשְׁכְּנֹתֶיךָ יִשְׂרָאֵל" (שם, ה), בשורות הבאות נעסוק בפסוק זה ובשימושים שנעשו בו.

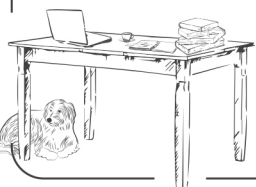
יעקב וישראל חד הם?

הכינוי הכפול בפסוקנו 'יעקב' מזה 'וישראל' מזה, מופיע שוב ושוב בנאומיו של בלעם.¹ אמנם ניתן לשער שהחזרה נעשתה לשם תפארת מליצת השיר אבל הפרשנות המקובלת לכפילות גרסה שלפנינו חלוקה היררכית: יעקב אבינו קיבל את שמו הראשון בשל תכונותיו העקבוביות (בראשית כה, כו), והן שאפיינו אותו עד גיל מבוגר. ואילו את שמו החדש, ישראל, קיבל הודות לכך שעמד בכבוד במאבק עם ה"איש" הפלאי, והלה אומר לו: "לא יַעֲקֹב יֵאמָר עוֹד שְׁמִי כִּי אִם-יִשְׂרָאֵל כִּי-שָׂרִיתָ עִם-אֱלֹהִים וְעַם-אֱנָשִׁים וְתוֹכַל" (שם לב, כט). כך גם ישראל, כשמו של העם, הנו מיצוי וזיקוק של יעקב. ואולי ישראל הוא שם העם ה"יעקובי" לעתיד לבוא.

פירוש אחר שניתן לכפילות של יעקב וישראל הוא מגדרי. בפעם האחת פונה בלעם אל הנשים ואחר כך [!] אל הגברים. זאת ניתן ללמוד ממדרש על הציווי: "כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב וְתִגִּיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל: אַתֶּם רְאִיתֶם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְמִצְרַיִם" (שמות יט, ג-ד) של האל בהר סיני. במדרש מכילתא דרבי ישמעאל נדרש הכתוב כך: "כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב—אלו הנשים; וְתִגִּיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל—אלו האנשים" (מכילתא יתרו, בחודש, ב). מדרש זה עומד בבסיס השם "בית יעקב" של המוסדות החרדיים לחינוך בנות, שהקימה שרה שנירר לפני כמאה שנה.

רבים מביאים את המדרש הזה כעדות לכך שהנשים נכללו בברית סיני, וכי תשומת לב ממוקדת ניתנה לחלקן של הנשים בה. ואכן רגישות זו ראויה לציון אלא שבאותה מידה, אפשר להיות מוטרדים מכך שבשל הבחנה זו הנשים אינן נמנות

¹ מלבד בפסוק שלפנינו, הצירוף מופיע בנאומי בלעם עוד שש פעמים (בפרק כג בפסוקים, ז, י, כא וכג, ובפרק כד בפסוקים יז ויח-יט).

לכאורה בין "בני ישראל". ואף המדרש שבא מיד לאחר מכן במכילתא מלמד שלפחות לפי חלק מהדעות יש חלוקה בסוג ההתגלות:

דבר אחר, "פה תאמר לְבֵית יַעֲקֹב"—אמור בלשון רכה, אמור ראשי דברים לנשים; וְתִגִּיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל—ותדקדק עמהם ואמור להם (שם).

הנשים ישמעו בלשון רכה ורק את עיקרי הדברים, ואילו האנשים יזכו (יחויבו?) ללמוד את דקדוקי המצוות. כלומר, לא ניכר כאן יחס מגדרי שיוויוני במובן המודרני של הדבר אבל רצון להכליל את הנשים בקרב העם—יש ויש.

אוהלים ומשכנות חד הם?

הכפילות בדבריו של בלעם ניכרת גם לגבי כינויי המגורים 'אֶהְלִיךְ' מזה ו'מִשְׁכַּנְתִּיךְ' מזה. גם כאן עולה השאלה האם לפנינו חזרה פואטית או שכל אחת מן המילים יש בה תוכן אחר, ואולי שתיהן זו ליד זו מציינות תהליך. לעומת משכנות, שהם בתי קבע, אוהלים הם בהגדרתם בתי עראי. מכאן היה מי שסבר שהנביא מברך על המצב הקיים, שאותו ראה בעיניו: "מֵה טָבוּ אֶהְלִיךְ יַעֲקֹב" ומיד ממשיך בברכה, ייחול או נבואה על העתיד לבוא לכשישתכנו ישראל בארצם: "מִשְׁכַּנְתִּיךְ יִשְׂרָאֵל".²

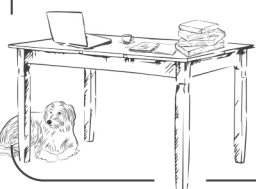
אולם היו שפירשו את שני השמות כמתייחסים לשני המוסדות היהודיים המרכזיים: האוהלים הם בתי המדרש והמשכנות הנם בתי הכנסת. כך למשל במדרש לקח טוב על הפסוק דנן: "מֵה טָבוּ אֶהְלִיךְ יַעֲקֹב"—אלו בתי מדרשות; 'מִשְׁכַּנְתִּיךְ יִשְׂרָאֵל'—אלו בתי כנסיות".³

לאור קווים פרשניים אחדים יש, אם כן, בפסוק ניסיון לכלול את כל הציבור—גברים ונשים כאחד, ואף לתחם את מוסדות הציבור העיקריים של עמנו—בתי כנסיות ('אֶהְלִיךְ') ובתי מדרשות ('מִשְׁכַּנְתִּיךְ').

בלעם הנכרי בסידור תפילות ישראל

בשני התלמודים נמסר שהיה מתאים לכלול את ברכת בלעם ולאומרה במסגרת קריאת השמע. בתלמוד הבבלי נאמר בשם רבי יהודה בר זבידא: "בקשו לקבוע פרשת בלק בקריאת שמע" (ברכות יב, ע"ב), ובירושלמי אף נאמר בשמו באופן מפורש

² באמירת פסוקי "מה טובו" שתידון הלן משובצים לא פחות משהו ביטויים המורים על מקום בהקשר של קדושה: מלבד "אהליך" ו"משכנותיך", נמצא בפסוקים הבאים גם את "ביתך", "היכל קדשך", "מעון ביתך" ו"מקום משכן כבודך".
³ ראו גם בפירוש המיוחס ליונתן לפסוקנו נאמר: "כמה יאוון הינון בתי מדרשיכון במשכנא די שמש בהון יעקב אבוכון וכמה יאי הוא משכן זמנא דמייצעא ביניכון ומשכניכון דחזור חזור ליה בית ישראל" (תרגום: כמה יאים הם בתי מדרשיכם במשכן ששימש בהם יעקב אביכם, וכמה יאה הוא משכן הזמנים שנמצא בינותיכם, ומשכנותיכם שסביב סביב לו, בית ישראל". וראו גם בבלי סנהדרין קה, ע"ב.

יותר: "בדין היה שיהיו קורין פרשת בלק ובלעם בכל יום!" (ברכות א, ה). אותה קללה שהפכה ברכה בפיו של הנביא הנכרי ראוי היה לה להיכנס אל קודש הקודשים של תפילות ישראל, אל תוככי קריאת השמע!

כידוע, קריאה זו לא נכללת במסגרת קריאת שמע, וזאת מטעם טכני גרידא: "שלא להטריח על הציבור" (שם). על אף שברכת בלעם לא נכנסה לקריאת שמע, הפסוק שלפנינו נכנס גם נכנס למקום אחר בסידורים רבים, והוא נאמר עם הכניסה לבית הכנסת בצירוף עוד פסוקי תפילה חגיגיים:

מה טבו אהליך יעקב משכנתך ישראל (במדבר כד ה).
 ואני ברב חסדך אבוא ביתך אשתחווה אל היכל קדשך ביראתך (תהלים ה, ח)
 ה' אהבתי מעון ביתך ומקום משכן כבודך (שם כו, ח)
 ואני אשתחווה ואכרעה אברכה לפני ה' עשי (על פי תהלים צה, ו)
 ואני תפילתי לך ה' עת רצון אלהים ברב חסדך ענני באמת ישעך (שם, סו, יד)

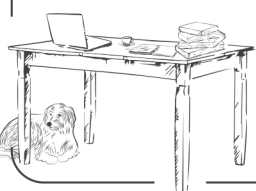
"מה טבו" מופיע כבר בסידור רב עמרם גאון (סוף המאה התשיעית), בתשובות גאונים ובמחזור ויטרי. הוא אינו מופיע אצל הרמב"ם. בסידורי ימינו, נעדרת פסקה זו מסידורי עדות המזרח ומן הסידור התימני, התכלאל.⁴

הפסוקים הללו כולם דוברים בלשון יחיד, זאת אולי כי הם מציינים את המעבר של היחיד אל רשות הכלל. במקרה אחד שונה פסוק מלשון רבים ללשון יחיד (במקום "באו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עשנו", תהלים צה, ו, נאמר בסידורים: "ואני אשתחווה ואכרעה..."). הפעלים בפסוקי "מה טבו" מלווים, אם כן, את רגע המעבר מרשות הפרט לרשות הרבים, ואת המעבר מהיות אדם בגפו לעמידה בפני האל בתוך קהל בבית הכנסת. כמו באו להזכיר למתפללים, שגם כאשר הם מצטרפים אל הכלל, אל להם לשכוח את עצמיותם ויחודם.

להיכנס בהדרגה אל הקודש

הפעלים בפסוקים אלה בנויים בסדר המדגים את תהליך התפילה – החל בהגעה לבית הכנסת – "אבוא", ממשיכים בפעולות שנעשות בו – "אשתחווה", "אכרעה", "אברכה", ומסיימים בתחינה להתקבלותה של התפילה, בקריאה "ענני". בכך משמש "מה טובו" מעין קדימון לתפילה שאליה נכנס המתפלל או רשימת ראשי הפרקים שלה. דרך אחרת להבין את בחירת הפסוקים היא שהם מכילים התייחסויות נפשיות שונות לעניין התפילה ולעבודת ה': יראה ("אשתחווה... ביראתך"), אהבה ("אהבתי

⁴ אודות המסורות השונות באמירת פסוקי "מה טובו", ראו בהרחבה: אלטר הילביץ' "אמירת פסוקי 'מה טובו' לפני התפילה", סיני עח (תשל"ו), עמ' 263-278.

מֵעוֹן בֵּיתְךָ), הַכֹּרֶת טוֹבָה (וְאֲנִי אֲשַׁתְּחֶה וְאֶכְרַעַה אֲבָרְכָה לְפָנַי ה' עֲשֵׂי) וְתִקְוֹה לִיחֹס דִּיאֲלוּגִי עִם הָאֵל ("עֲנֵנִי בְּאֵמֶת יִשְׁעֶךָ").⁵

"אז יאמרו בגוים..."

המעבר החד בין הכוונה לקלל ובין הברכות הנשגבות גרם לרבים לחשוד שברכתו של בלעם אינה אלא גילוי חיצוני לקללות שאצר בליבו.⁶ אולם רבים ייחסו דווקא תום לב לדבריו של בלעם, ולו רק כי הוא זה שקרא: "מְבַרְכֶיךָ בְּרוּךְ וְאֶרְרֶיךָ אֲרוּר" (במדבר כד, ט), נבואה שהייתה חוזרת אל בלעם לו התכוון לקלל...

במזמור המפעים של שיבת ציון (שהיה מי שהציע לבחור בו כהמנון למדינת ישראל), אנו שומעים את העדות של הנכרים על קורות עמנו: "אז יאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה" (תהלים קכ"ו, ב). ההערכה הזו היא חשובה, כי רק עתה, למשמע הדברים יכולים שבי ציון עצמם להעיד על הנס שנעשה להם: "הגדיל ה' לעשות עִמָּנו הֵיִינוּ שְׂמֵחִים" (שם, ג). קולם של ה"גוים" כאן הוא חיוני לתובנת העם. כך גם בברכת בלעם. אולי ניתן למצוא אירוניה מסוימת בכך שדווקא מי שניבא על ישראל: "הן עם לְבַדָּד יִשְׁכֵּן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב" (במדבר כג, ט), מוכיח בעצם נבואתו, שברכתו (או, שמא – קללתו) זו לא מתקיימת. ישראל אינו שוכן לבדו, ואם חפץ חיים הוא עליו לקחת בחשבון גם את ה"גוים".

והנה במדרש התנאי לספר דברים, ממש בסיום הכרך ובהקשר של הפסוק העומד על ייחודו של משה: "ולא-קם נביא עוד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ ה' פְּנִים אֶל-פְּנִים" (דברים לד, י), נאמרים דברי שבח מופלגים על בלעם:

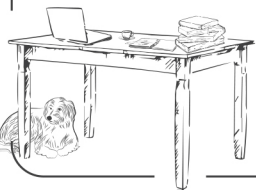
"ולא-קם נביא עוד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה" – בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם. ואיזה זה? זה בלעם בן בעור! (ספרי דברים, שנו, י).

אמנם המשך המדרש מכהה מעט אולי מחודו של הטיעון על עדיפותו של בלעם על משה,⁷ ואמנם יש בספרות ישראל גם קו פרשני הרואה בבלעם קוסם ומוצא דופי

⁵ וראו: דליה מרקס, בעת אישן ואעירה: על תפילות שבין יום ובין לילה, תל אביב תש"ע, ע' 63-65.

⁶ ראו למשל את המסורת הבאה הנמסרת מפיו של רבי יוחנן: "מברכותיו של אותו רשע אתה למד מה היה בלבו. ביקש לומר שלא יהיה להם בתי כנסיות ובתי מדרשות: 'מה טובו אהליך יעקב', לא תשרה עליהם שכינה: 'משכנותיך ישראל'" (בבלי סנהדרין קה, ע"ב). מסיבה זו בין היתר התנגד המהרש"ל לאמירתו של הפסוק עם הכניסה לבית הכנסת (ש"ת המהרש"ל סימן סד).

⁷ המדרש ממשיך ומסביר את ההבדל בין משה ובין בלעם כך: "אלא הפרש יש בין נבואתו של משה לנבואתו של בלעם: משה לא היה יודע מי מדבר עמו, ובלעם היה יודע מי מדבר עמו, שנאמר: 'נאם שמע אמרי-אל' (במדבר כד, טז). משה לא היה יודע מתי מדבר עמו עד שנדבר עמו, ובלעם היה יודע מתי מדבר עמו, שנאמר: 'וידע דעת עליון' (שם). משה לא היה מדבר עמו אלא כשהוא עומד, שנאמר: 'ואתה פה עמד עמדי' (דברים ה, כח), ובלעם היה מדבר עמו כשהוא נופל, שנאמר: 'מחזה שדי יחזה נפל וגלוי עינים' (במדבר כד, ז). משל למה הדבר דומה? לטבחיו של מלך ויודע כמה הוצאות יוצאות למלך על שולחנור".

בדבריו. אולם עצם ההשוואה בין אדון הנביאים של עם ישראל ובין הנביא הנכרי שנשכר בידי מלך נוכרי כדי לארר את ישראל מלמדת וחריפה. באוהלי המדרש כמו גם במשכנות התפילה, לא דבר פעוט הוא שאנו זוכים לחזור על ברכתו של נביא נוכרי – ודווקא כזה שבא לקלל, התמלא ברוח אלוהים ונמצא מברך – רגע המעבר של היחיד אל בית הכנסת ואל תפילת הציבור.

